

ДОГМАТИКА

прот. Володимир Лось
Івано-Франківський богословський університет
імені св. Івана Золотоустого

Святі Тайни як таїнство співпричастя

Життя – це таїнство співпричастя. Бог створив людину простою, вільною та неповторною. Перед кожною з них Господь відкриває дві перспективи.

Перша – повністю присвятити себе, власне буття служінню іншим, інакше воно не стане повноцінним.

Ми єднаємося з Ісусом Христом, і він змінює наше життя. Кожен оновлюється: сповнюється Божою благодаттю і завдяки цьому відчуває себе унікальною особистістю, потрібною іншим.

Саме у Христі кожен із нас стає новим створінням. Господь, будучи абсолютно простим, посвячує своє буття кожному з нас і, остаточно довершивши свій промісел, приводить усіх до Бога Отця, який теж повністю живе для іншого в Христі.

Друга перспектива – людина відмовляється жити для іншого, однак буде власний добробут за його рахунок, перетворюючи іншого на засіб для самореалізації. Такий насильницький спосіб існування обрав для себе диявол. Ця перспектива не є життєдайною – навпаки, приводить до смерті.

Саме цю другу перспективу, шляхом обману, диявол нав'язав нашим прародичам. Таким чином, князь темряви підпорядкував собі людину, позбавивши її визначального принципу життя – любові. Вона перетворилася на безпощадного агресора, який задля виживання руйнує все на власному шляху, таким чином прирікаючи себе на смерть і вічне пекло.

Хоча людина перестала жити у Христі, для якого і в якому від початку була створена, Бог залишається вірним їй. «Бог бо так полюбив світ, що Сина свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним. Бо не послав Бог у світ Сина світ засудити, лише ним – світ спасти» (Йо 3, 16-17). Заради визволення людини з рабства диявола Бог втілюється в її природу. Св. Лев Великий пише у своїй гомілії: «Коли прийшла повнота часу, Божий Син одягнувся в людську природу, щоб примирити її з її Творцем. Ось так диявол – причина смерті – був знищений тією природою, через яку колись поневолив людину». Ціною самопожертви власного життя, страждаючи та приймаючи смерть, Христос преображає у собі людську природу і повертає її кожному з нас, ставши для нас Благодаттю. Він приходить до нас, своєї невісти, як Жених, щоб бути з нами одним цілим. Він закладає в нас принцип істинного життя – таїнство любові. Цим самим Він робить нас здатними увійти у вічне співжиття з Богом Отцем, щоб стати у Ньому досконалим та щасливим створінням назавжди. Ось чому, згідно з ученням відомого богослова М. Кавасили, замало віддати людині її справжню природу – ікону Христа, її справедливе місце у створінні – едемський рай; перш за все вона повинна повернутись до співпричастя любові з Богом. Окрім дару нового буття, людина хоче бути вільною, щоб реалізувати свій природний вибір – вічне співжиття з Богом. М. Кавасила каже: «Спаситель задля нашої свободи пожертвував себе самого, даючи своє тіло і свою душу»¹. Ось так, даючи цілого себе, Спаситель купує всю людину, і перш за все її свободу. Як зауважує відомий сучасний богослов Яніс

Спітеріс, благодать є Бог, даний нам, а свобода є нашою спроможністю жити цим Божим даром на рівні особи.

Цей Божественний промисел спасіння залишився би для нас недосяжною та нездійсненою подією, якщо б кожна людина особисто не могла радіти спасінню, здобутому Господом для всіх раз і назавжди. Щоб об'єктивно спасіння могло стати моїм спасінням, потрібно, аби могло бути щось таке, щоб, з одного боку, давало людині Христом заслужене спасіння, а з іншого – могло дати самій людині можливість вільно співпрацювати у цьому спасінні. Таким чином, людина могла б певним способом «заслужити», разом з Христом, корону спасіння, боротися проти гріха та скористатися плодами спасіння². Цією реальністю є Святі Тайни.

У 5 ст. Лев Великий говорив: «Те, що було видиме в нашому Спасителеві, сьогодні є присутнє у Святих Тайнах». Через Святі Тайни, кожен зокрема, з'єднуємось із особою Ісуса Христа, щоб стати з ним одним тілом і таким чином брати участь у Його житті. Будучи чудодійно присутнім у наших душах, Христос продовжує діяти у своєму промислі спасіння.

Свята Тайна Хрещення

Згідно зі Святим Письмом та вченням Святих отців, справжнє життя є співпричастям з Богом, – це, і лише це, є справжнє «вічне життя». Відкинути Бога для людини означає відкинути джерело свого ества, відмежуватись від джерела власного життя, тобто померти. Максим Ісповідник каже, що зло не має власної природи: воно не посідає ані есенції, ані природи, ані могутності; воно не є ані якістю, ані кількістю, не є відношенням; не є простір, не час, ані позиція, не створіння і не рух, ані стан (...). Зло є дефектом, що перешкоджає чеснотам, влитим у природу людини, щоб діяти відповідно до її істинного призначення.

Унаслідок гріха, коли зло проникло в життя людини, наші прародичі зазнали смерті, до того ж не в етичному чи метафоричному розумінні, а реально та насправді. Як зауважує св. Іриней, «неможливо жити без життя, – але життя є можливе лише завдяки участі в Бозі»³. Безперечно, для цього потрібні її бажання та послух Богові, тому св. Іриней доповнює свою думку, кажучи: «Є добре слухатись Бога... бо це є життям людини; непослух Богові є злом, є смертю людини»⁴.

Після втрати співжиття з Богом ми перестали уподібнюватись до Нього і почали різко деградувати, перетворюючись таким чином у небуття. Бути створеним на образ і подобу Бога є конструктивним та суттєвим фактором людської особи, без чого вона перестає бути людиною. Тому гріх, як автономне життя без Бога, своїми негативними наслідками торкається самого людського ества.

Слід добре зрозуміти, що мова не йде лише про «небуття» етичне – на рівні порушення закону, але передусім онтологічне; йдеться про втрату справжнього ества. Адже оскільки людина не «має», але «є» Божим образом, вона не просто чинить гріх, а стає грішником, руйнує своє діалогічне та іконічне буття, те, що становить «людську особу».

Оскільки Бог за своєю суттю й повнотою є Буттям Ягве (Той, хто є), то людина існує лише тією мірою, якою приймає буття від Бога через участь у житті Його Єдинородного Сина – Тайнства нашого спасіння. Отож, розділяючи з Ісусом Христом у Святій Тайні Хрещення все те, що Він заради нас переніс: хрест, гріб, воскресіння, вознесіння, праворуч сидіння, другий прихід, – ми стаємо співучасниками життя самого Бога. Як зауважує М. Кавасила, «той, хто шукає єдності з Ним, мусить, узявши участь у Його плоті, розділити з Ним Його

Божество та, розділивши з ним Його погребення, воскреснути Його воскресінням»⁵.

Першим даром, який людина здобуває в Тайні Хрещення, є унікальна можливість померти смертю Ісуса. Особливість та величність помирання Христа полягає в тому, що Він був негідним смерті за будь-яких обставин. Більше того, страждання і смерть слугують виявом Його невимовної любові до людини. Він, добровільно випивши чашу людських терпінь аж до кінця, віддає власне життя в руки Отця задля своєї невісти – Церкви. Тому через занурення у св. Тайні Хрещення людина набуває нову спроможність: приймаючи самопосвяту Христа, померти Його смертю і, відродившись у Ньому, воскреснути.

Таким чином, людина стає новим створінням у Христі: отримує нове серце і нового Духа, має усі передумови, щоби стати святою та зрілою особою у житті Триєдиного Бога, вільно й остаточно реалізувати нову життєдайну позицію.

Лев Великий у своїй Різдвяній гомілії закликав: «Отож, залишмо стару людину разом з її ділами та відречімося від старого способу життя, оскільки ми сподобились мати участь у Христовому Різдві. Християнине, усвідом свою гідність. Ти став співучасником у Божій природі. Тому не повертайся своєю ганебною поведінкою до колишнього приниження. І не забувай, якої Голови і Тіла ти є членом. Пам'ятай, що ти був вирваний із влади темряви і перенесений до світла і Божого Царства».

Постараймося збагнути, як звершується наше відродження у Святій Тайні Хрещення. Перш ніж розпочнеться самий обряд хрещення, служитель іменем Христа здійснює над катехуменом (тим, хто бажає охреститися) екзорцизи для того, щоб визволити його від посідання демонами⁶. Служитель, дме на обличчя катехумена і таким чином повертає життя, оскільки той був мертвим. У Старому Завіті подув є символом життя (Бут. 2, 7). Потім катехумен відрікається від диявола, знецінюючи старий світ, яким жив до цього часу, та прославляє своєю вірою новий.

Опісля, входячи у святий храм, катехумен скидає стару одягу та взуття, які є символом його минулого існування⁷. Потім, дивлячись на захід, видихає геть старе життя, що є символом попереднього життя у темноті, плює на старе занечищене буття, знецінюючи та розриваючи таким чином стосунки з дияволом⁸. Відтак катехумен повертається на схід та, будучи звільненим від тиранії диявола, біжить у напрямку Дня і прославляє Царя. Таким чином неофіт визнає Спасителя, переходить від одягу зі шкіри до наготи⁹.

Кавасила каже, що катехумен у цю мить насправді йде до справжнього світла і не несе навіть тіні смерті, адже одяга стає стіною між світлом та тілом¹⁰. Тоді служитель помазує катехумена оливою радості, що є символом посвячення Богові.

У Старому Завіті Яків подібно посвячує Богові монументи, помазуючи їх оливою¹¹, так само посвячує царів та священників¹². Відтоді вони вже живуть не самі для себе, а для Бога та людей, яким служать. Ось чому помазання є досконалим для християнина символом. Таким чином ми беремо участь у помазанні Христа й уподібнюємось до нього. Все це є мовби приготуванням до справжнього народження.

Опісля священник тричі занурює катехумена у воду, відображаючи триденну смерть і воскресіння Спасителя, та, виголошучи в молитві персонально кожному Божественну іпостась – «В Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», – підкреслює роль Трійці у знищенні життя старої, плотської людини та воскресінні нової.

Людина у Хрещенні не лише визволяється від гріха, а й отримує нове буття та нові спроможності, що мають незнищенний характер. Через це повторення

Тайни Хрещення є неприпустимим. Стосовно людей, які, відійшовши від віри з тих чи інших причин, хочуть навернутися, то їм лише уділяється помазання миром для «повернення ефективності Дарів Хрещення».

Дійсно, радикальна переміна людини після Хрещення відбувається кожного дня та є дією Святого Духа, що проникає в душу та робить людину новим створінням, завдяки чому вона стає путівником для інших¹³.

Свята Тайна Миропомазання

Отримавши в Тайні Хрещення нову духовну сутність, «бо всі ті, що в Христа хрестились, у Христа зодягнулись», кожен із нас потребує духовної сили, спроможності жити в Христі і для Христа, щоб, ставши з Ним одним цілим, любити Отця усією своєю істотою. Таку можливість нам дає Свята Тайна Миропомазання. Її головною рушійною Силою є Третя Божа Особа – Святий Дух.

Уже у Старому Завіті знаходимо свідчення про сходження Святого Духа. Найбільш промовистим є текст Ісаї 11, 2 про майбутнього Месію, на якого зійде Дух з його дарамі: «Дух Господній спочине на Ньому, дух мудрости, дух розуму, дух ради й кріпости, дух знання й страху Господнього», як і в інших текстах Старого Завіту: Єз 36, 27; Зах 12,10 та інших.

Діяння Святого Духа завжди необхідно бачити як дію Триєдиного Бога. Він постійно супроводжує Христа у Його місії. Святий Дух ніколи не діє від себе, а здійснює те, що є Христове¹⁴, тобто робить живим та дієвим наше життя в Христі, отримане у Святому Хрещенні. Дух Отця від віків спочиває у Христі, тому Божий Син називається «Помазаний» (Христос). Починаючи з воплощення Ісус стає також і «Помазанням», бо через Нього Святий Дух стає Даром, який уділяється у Тайнстві Святого Мира. Іншими словами, Христос, щоб передатися нам, стає Помазанням, аби всі люди могли бути його учасниками.

У східній християнській традиції Тайна Миропомазання переважно уділяється разом із Хрещенням, тому що спрямована на здійснення того, що отримує неофіт у св. Купелі Відродження, а саме: буття нової людини, тобто життя у Христі.

Кирило Єрусалимський підтверджує безпосереднє надання цієї Тайни після Хрещення, наголошуючи, що тоді, коли Хрещення витискає в нас образ Христа, то Тайна Миропомазання надає „подобу” цьому витисненому образу, роблячи нас, таким чином, справжніми християнами «в діянні»¹⁵. Вона має на меті привести в дію той увесь величезний духовний потенціал життя в Христі, котрий ми отримали через Купіль. Це є велика Тайна християнського розвитку. Ставши наново народженими у Христі, ми стаємо новим організмом (як ембріон), який потребує певної енергії для свого розвитку. Ми шукаємо сили, щоб те, чого набули, «сталось», проявилось, реалізувалось. Вона приводить у дію, як зауважує грецький богослов Микола Кавасила, всі духовні енергії – чесноти – і таким чином нас щоденно перемінює все більше і більше у Христа.

Важливо також зауважити, що ця Свята Тайна не діє автоматично, а лише тією мірою, якою християнин вільно налаштований до нового, християнського життя. Святий Дух діє лише тоді, коли людина хоче жити побожно, бажає бути захисником свого нового буття, щоб його розвивати та оберігати.

Католицький катехизм говорить про сім дарів Святого Духа, які отримує християнин: мудрість, розум, раду, мужність, знання, побожність і страх Божий. Дар мудрості просвічує наш розум, аби він міг пізнати Господа Бога як Найвищу Досконалість, як початок всього і нашу кінцеву мету. Дар розуму створює можливість для глибшого пізнання правди віри, упевненості в предивній величі, красі й гармонії Божих таємниць. Дар уміння, або знання, вчить у всьому сотвореному бачити Бога, пізнавати себе і світ, підніматися до Творця і так

користуватися всіма земними речами, щоб вони не перешкоджали на шляху до спасіння й досконалості. Дар ради вказує, як потрібно у всіх випадках пізнавати і виконувати Божу волю, як обирати засоби, як усувати перешкоди, як стерегтися поспіху, лінивства й неухважності. Дар побожності сповнює душу любов'ю до Бога як до рідного батька. Завдяки цьому душа сповнюється святим миром. Дар мужності зміцнює душу до звершення подвигу в християнському житті. Її гаслом стають слова св. Павла: “Хто нас відлучить від любові Христа? Горе чи страждання, чи переслідування, чи голод, чи нагота, чи безпека, чи меч?” (Рим. 8, 35). Дар страху Божого породжує велику честь і синівську відданість Богові як Господу й Батькові, та велику відразу до гріха і постійний страх перед тим, що веде до гріха.

Якщо наша душа не втрачає освячуючої ласки і є послухною натхненням Св. Духа, то уподібнюється до гарного дерева, про яке говорить св. Йоан: «І показав мені річку води життя... А по цей бік і по той бік річки – дерево життя, що приносить дванадцять плодів» (Од. 22, 1-2). Плодом нашого духовного життя є дванадцять чеснот: любов, радість, мир, терпеливість, доброта, милосердя, лагідність, вірність, тихість, скромність, стриманість, чистота. Тож дуже важливою є особиста відповідальність перед Господом за отримані дари і постійна готовність зростати в Бозі.

Згадаймо притчу про мудрих і нерозумних дів (Мт. 25, 1-13). Щоб вийти назустріч Христу, Нареченому душ, потрібно мати в запасі оливу, що є тут символом енергії, духовної сили. Одні діви потурбувалися, щоб зберегти оливу в світильнику для зустрічі з Женихом, інші – витратили. Святий Дух дарує благодать кожному з нас, але дехто втрачає її через свої проступки, інші зберігають як коштовність і примножують день за днем, прислухаючись усім еством до голосу Духа і слідуючи Йому в щоденному житті. Все, що не віддане Богові, є втраченим, і нема з чим вийти Йому назустріч, але все віддане для Нього стає джерелом світла для вічного життя.

Святе миро символізує красу християнського покликання: у щоденній та постійній боротьбі віруюча людина відкрита на дію Духа, який преображає її і робить сяючим джерелом життя і любові. Такою є справжня мета християнського життя – стати носіями Божого Світла.

Свята Тайна Євхаристії

Для кращого проникнення у Тайнства Святої Євхаристії, яка набуває свого наповнення у Новому Завіті, розглянемо розвиток цього Тайнства в історії спасіння Ізраїльського народу.

Незаперечним є той факт, що коріння святкування Тайної Вечері, на якій Ісус трапезував разом зі своїми апостолами, бере свій початок ще у давній традиції єврейського народу.

«Їсти та пити» – хоч і банальна, однак реальна потреба кожної людини, бо, власне, це зберігає життя та має найдавніше походження у людській культурі. Живлячись, людина змушена усвідомлювати, що джерело життя полягає не у ній самій, оскільки споживання їжі є головною умовою її існування. Тому це набуває символічного значення у формуванні людської культури, яка сприяє повноцінній реалізації особистості та репрезентує людину у світлі вічного Божого проекту, тобто представляє такою, якою бажає бачити її Творець. Власне в цій культурі у людині мали б розвиватися найнеобхідніші чесноти, завдяки яким вона зможе досягнути максимального наповнення власного життя.

Їсти та пити разом означає творити спільноту. Фундаментальна структура «приймання» вказує на інший зміст спільної трапези: вдячність Творцеві, який є

основою кожного життя, у тому числі життя спільноти. Таким чином, бенкет стає символом спільноти вдячності та співпричастя з Богом.

У Старому Завіті спільно спожита їжа є символом, який творить спільноту. Сердечним прийняттям здійснюється гостинність (Бут. 18, 1-8), ламаючи «хліб скорботи», утішається той, хто пригнічений смутком (Бут. 16, 7). Беручи участь у царській трапезі, політичний неприятель у царя знаходить прихильність (2 Цар 25, 27-29). Споживаючи та п'ючи разом, підписують союзи та угоди про мир (Бут. 14, 18; 26, 30; 31, 54; Вих 18, 12). Умиряючому батькові сини, перш ніж отримати благословення, готують їжу (Бут. 27,4).

Трапеза, яка творить співпричастя, означає також єдність із Богом. Це бачимо у розповіді про гостинність Авраама, коли він приймає Трьох таємничих Гостей (Бут 18, 1-8); Їтро, медіанський священик, організовує разом з Ароном та усіма старійшинами Ізраїлю бенкет «перед Божим обличчям» (Вих. 18, 12); ще в іншому місці, щоб бути разом з Богом та бачити його, Мойсей разом з іншими спільно їдять та п'ють: «...І вони споглядали на Бога, і їли й пили» (Вих. 24, 11).

З часом трапеза в Ізраїлі, на основі Синайського союзу, набуває основоположного значення в Божественному промислі спасіння. Пасхальна трапеза є пригадуванням виходу ізраїльського народу з неволі, кульмінаційним моментом в історії спасіння, де він відчуває присутність Бога, народжується новим народом, де обітниці, дані отцям, здійснюються; і, нарешті, у Пасці учасники переживають передсмак прийдешнього Бенкету, на якому Месія їстиме та питиме під час єдиної трапези зі своїм народом.

Для ізраїльського народу Пасха є моделлю усіх спасительних діянь Ягве, найбільшим символом Божої могутності та милосердя до власного народу. Старовинні обряди під час цієї трапези для сучасників є символами визволення та виходу з країни рабства – Єгипту. Кожного року в пасхальному культі євреїв знову реально переживає досвід першої Пасхи.

Важливо зауважити, що це не лише пригадування факту з минулого, а завжди присутня та жива реальність події спасіння. Це пригадування передусім виражає **надію**, засновану на історичному досвіді визволення. Те, що цікавило євреїв, було завжди «тепер». Творячи пам'ять, вони були не тими, що закликають реальність до існування, а тими, що стають учасниками події спасіння, котра зараз відбувається.

Тому літургійний культ є привілейованим місцем, де віруюча людина є присутньою у спасінні. Пасха є безперервним та тривалим переходом Бога серед людей. Ніч Пасхи вважалася ніччю, коли прийде Месія.

Старозавітний Пасхальний культ є лише тінню Новозавітної Пасхи. Саме тому, коли приходять Месія – Ісус Христос, Божественна Трапеза набуває автентичної подоби. Ісус Христос стає центром Пасхального Богослужіння, є новим Храмом, новою Жертвою, новим пасхальним Агнцем, новим союзом, новим обрізанням (...). Господь устанавлює Святу Тайну Євхаристії, посилаючись не на те, що Він зробив, а на слова: «Чиніть це на мій спомин». Тобто кожного разу, як ми приходимо на Божественну літургію, то йдемо на зустріч із Христом, який присутній, аби звершувати у своєму новому тілі – Церкві – Пасхальне Таїнство нашого спасіння, послуговуючись при цьому нашими дарами і служінням. Тому не ми є тими, хто творить літургію, а літургія творить нас.

Тайна Євхаристії є «чином подяки», який воздається Отцеві; вона є культом у «Дусі та правді» і самим джерелом цього культу. Адже справжній культ може воздавати тільки вільна людина. Лише Син може звертатися до Отця зі справжньою любов'ю. Таким чином, ставши через Євхаристію сином у Христі, сином у Єдинородному Сині, можемо приступати до престолу Бога Отця і з

відвагою воздати Йому гідний культ любові та самопосвяти заради спасіння іншого. Саме тому Христова Пасха є вершиною нашого спасіння.

Ми не повинні зводити розуміння Таїнства Євхаристії лише до «солодкого Гостя, який замешкав у кивоті». Євхаристія є не лише присутністю «Ісусика», а передусім органічним зосередженням усього існуючого у Воскреслому Христі. Євхаристія має космічний вимір, вона є реалізацією та повнотою Божественного проекту Бога Отця, остаточною формою Божого Царства.

Отож, у Таїнстві Євхаристії маємо ставати Христом у повному розумінні, в остаточної формі та цілісності – Церквою.

Свята Тайна Священства

Святі Тайни Хрещення, Миропомазання та Євхаристії вводять нас в таїнство нового, християнського життя – життя у Христі. Вони є основою для того, щоб ми могли ставати святим Божим народом – таким, як нам обіцяв Господь: «Я буду вашим Богом, а ви будете моїм народом».

У цих Святих Тайнах Господь дає нам «нове серце» і «нового Духа» і запрошує ставати «царством священників та народом святим» (Вих 19, 6). Що означає бути священниками? Що це за нове покликання? Як ми вже згадували у першій науці, Господь нас покликав до вічного блаженного життя, створивши простими і неповторними. Ця простота набуває своєї значущості лише тоді, коли поставлена задля служіння іншому.

Той, хто робить нас здатними до такого життя, є Ісус Христос – Первородний для усього створіння. Він першим цілковито посвячує себе людині. З Його повноти ми постали до життя, щоб, будучи Його образом, могли ставати «царством священників та народом святим» (Вих 19, 6). Народом, який за своєю суттю є непереможним, плідним, щасливим, таким, якому ніколи нічого не бракує для блаженного життя в Бозі. Такий стан у Біблії називається словом «мир», або, гебрійською мовою, «шалом». Саме слово «мир» є основою Новозавітної благовісті. Її звіщають ангели тоді, коли народився Христос, а після Його воскресіння мир є першим даром, який дає Ісус своїм учням, кажучи: «Мир вам! Як мене послав Отець, так я посилаю вас» (Ів 20, 21). Цією повнотою – Миром – є сам Христос, який дарує себе і все, що Він зробив, для нас. Саме тому коли Господь промовив: «Мир вам!», Він показав учням зранені руки і бік (Ів 20, 19-20).

Лише той, хто отримав цей «мир», здатний до священничого служіння плідно проповідувати Євангеліє та прощати гріхи: «Прийміть Духа Святого! Кому відпустите гріхи – відпустяться їм, кому ж затримаєте – затримаються» (Ів 20, 22-23).

Саме Святі Тайни Священства та Подружжя уділяються для того, щоб ми могли дбати про добробут та спасіння інших людей і цілої Церкви. Нашому спасінню вони слугують лише тією мірою, якою посвячуємо себе іншим. Ці Тайни є покликанням до особливої місії в Церкві і служать для розбудови Божого народу (пор. ККЦ 1534).

У Божому промислі спасіння діють два типи священничого служіння: загальне, або царське священство, до якого належить кожний охрещений член Церкви, і службове священство: диякон, священник, єпископ. Обидва типи священничого служіння мають однакову цінність для Церкви, але одночасно відрізняються. Церква в Католицькому Катехизмі навчає, що «уся спільнота віруючих, як така, є священною. Усі вірні сповнюють своє священство, яке отримали у Хрещенні, через свою участь, кожен за власним покликанням, у місії Христа – Священника, Пророка і Царя. Саме через таїнство Хрещення і Миропомазання вірні «посвячуються, щоб стати (...) святим священством»

(ККЦ 1546). Через загальне священство віруючі звершують своє служіння таким чином, що дбають про розвиток благодаті, яку отримали у Таїнстві Хрещення. Таким способом Христос продовжує розбудовувати свою Церкву. З-поміж святого народу, царського священства Господь вибирає окремих людей для особливого священничого служіння. Уже на початку служіння Ісус вибирає деяких чоловіків, щоби були з ним і брали участь у служінні, яке Йому доручив Небесний Отець: «Щоб ніхто не загинув, але мав життя вічне» (Іван 3,16), (пор. Мк 3,13; Ів 20, 21).

Поставлення у священство – не лише звичайне призначення до служіння, делеговане вищою владою, і священники – не лише посланники від громади віруючих. Це посвячення звершене самим Христом через Його Церкву для служіння Божому народу з уділенням йому дару Святого Духа (LG 10). Таким чином вони отримують «священну владу», «владу самого Христа» благовістити Царство Небесне й оздоровляти хворих (Лк 2, 6-9). Господь їх установлює як слуг Нового Завіту (2 Кор 3,6), Божих слуг (2 Кор 6, 4), Христових слуг та управителів Божих Тайн (1 Кор 4, 1). Вони покликані бути не лише заступниками Христа – посередника між Богом і людьми. Приносячи Богові Євхаристійну Жертву та щоденну молитву – Часослов, вони діють від імені цілої Церкви (LG 10).

Священнослужитель настільки з'єднаний з особою Христа, що «коли звершує Святу Тайну, то чинить це сам Христос» (SC 7). Тому священник ніколи не звершує Таїнства від себе самого, а завжди в особі Господа. Священство робить його здатним діяти з такою самою владою, як Христос, щоби він міг бути присутнім у Церкві як її Голова – Учитель Правди.

Святий Дух гарантує дієвість звершених ним Святих Тайн. Тому навіть гріх священнослужителя не може перешкодити плодам Божої Благодаті. Свята Тайна звершується не завдяки святості священника, а з його внутрішньої сили, яка є дією Христа в освячуючій силі Святого Духа.

Отож, Тайна священства відповідає Божому задуму і є великою тайною Бога. Світлої пам'яті Римський Понтифік Пій XII (1939–1958) у своїй енцикліці «Про священство» зазначив: «...Священство є дійсно великим даром божественного Спасителя, який, аби увіковічнити до кінця століть діло спасіння людського роду, що його Він доконав на хресті, передав свою владу Церкві, яку бачив утіленням свого самотнього й вічного священства...».

Таким чином, священник, як представник Спасителя, є передусім слугою Божого Слова та наставником для кожного християнина в реалізації Божого задуму спасіння його душі.

Подружжя як Тайна спасіння

Пастирська конституція Другого Ватиканського Собору «Радість і надія» говорить, що подружжя не є чисто людською установою, але сам Бог є його джерелом (пор. GS 48). Відразу в часі Божого сотворення стосунки між чоловіком і жінкою були сповнені любові та довіри настільки, що вони ставали «одним тілом» (Бут 2, 24). Ця нерозривна подружня єдність не є плодом людської волі, а походить від того, хто є джерелом подружжя, – Господа. Сам Ісус нагадав про це в Мт. 19, 16: «...що Бог злучив, людина нехай не розлучає!». У Старому Завіті, щоби унаочнити Союз між Богом і Його народом, пророки представляють подружжя (Ос 2, 18; Єр 2, 32). На жаль, через гріх людина віддаляється від істинного нерозлучного подружжя. Кожне намагання створити сім'ю поза подружжям швидко розривається, і люди зазнають кризи любові. Але пророки обіцяють відновлення союзу з Богом та визволення від давнього прокляття. Пророчі обітниці здійснюються тоді, коли в Ісусі Христі стає видимою Божа любов. Від того моменту подружжя є не лише образом любові Бога до свого

народу, воно конкретизується, його архетипом стає любов Христа до Його любленої невісти – Церкви.

Християнське подружжя глибоко занурюється у це Боже таїнство. Церква говорить, що Подружжя є Святою Тайною. Слід пояснити, що саме маємо на увазі: передусім те, що воно втілює благодать. Але благодать означає не лише Божу допомогу, щоб подружжя існувало в любові та вірності, мужньо та терпеливо, не самолюбно, а несучи тягарі один одного. Благодать означає не лише Божу допомогу для того, щоб виконати завдання та обов'язки, які кожен сприймає як щось належне.

Благодать означає набагато більше – вона є Божественним життям, силою вічності, участю, завдатком, печаттю та помазанням, початком та фундаментом життя; насамкінець, благодать означає присутність самого Бога – Христа, котрий бажає щиро дарувати себе разом зі своєю славою своїй невісті.

Це таїнство Божої любові реалізується саме у святому Подружжі. Кожна охрещена Людина є передусім невістою Христа, яка очікує цієї спасоносної єдності з Ним на рівні особи, щоб бути з Ним одним цілим і так прийти в Дім Небесного Отця.

Для здійснення цього Божественного промислу спасіння Господь установив Святу Тайну Подружжя. Чоловік покликаний бути символом присутності Божественного Жениха. Для такого служіння він має бути зрілим християнином, щоб гідно звершувати Тайну любові Христа до своєї невісти. Це повне відречення від самоствердження та егоїзму, щоб він міг сказати разом з Павлом: «Вже не живу я, але живе в мені Христос». Символом такої самопосвяти подружжя коронують, а священнослужитель у кінці промовляє: «Господи Боже наш, Славою і честю вінчай їх». Аналогічно й жінка покликана вірою розпізнавати у своєму нареченому присутність самого Христа.

Але це таїнство поки що є утаєним під покривалом віри та надії, залишається незрозумілим і темним, ще не вийшло з найглибших глибин нашого Духа на рівень повсякденного досвіду. Але все те, що називаємо Божою благодаттю, існує, а те, що Бог чинить, що робить у найнедоступнішому середовищі нашого буття в зародку життя, вічності, свободи, ми називаємо єдиним маленьким словом «благодать». Тому не можемо говорити про благодать як про банальну щоденну Божу допомогу для того, щоб чинити морально правильно. Ми кажемо: «Супружжя через благодать звеличується». Це означає: коли християни одружуються, коли в цьому світі людина дозріває до пункту нерозривної любові, яка вказує на спасаючу любов Христа, тоді для його Церкви приходять благодать. Інакше кажучи, там розгоряється Божественне життя. Якщо ця любов не знищується смертельною провиною люблячих, тоді життя набуває глибини через Святого Духа, який може двох у подружжі піднести вище – до Божественного життя. Там відкриваються нові глибини Божественної слави у сфері Духа, в якій сам Бог як Життя служить людській душі. Там зростає любов, що єднає людину з Богом, там здійснюється таїнство всього буття – набагато глибше, живіше, сильніше, ніж до цього часу, насправду безкорисливе. Там здійснюється знайдення Бога в безпосередності особистого дарування себе новій людині. Це все поєднує в собі Тайна Подружжя.

Святе подружжя не є лише прийманням любові між двома людьми, а передусім спільнотою благодаті та співпричастя з Богом. Безперечно, така реальність не здійсниться в людині без її внутрішнього «так». Тому немає сумнівів, що той, хто любить, утілить цю реальність настільки, наскільки у вірі та любові відкриє своє серце. Ця подія благодаті та зустрічі з Богом сьогодні може здійснитися. Тому Подружжя є в дійсності Божою Тайною, частиною літургії, в якій є присутнім таїнство вічності у своїй святій славі.

Свята Тайна Примирення

Через Святі Тайни Хрещення, Миропомазання Господь привів нас до нового життя у Христі. У Ньому ми стали новим створінням, яке має здатність розвиватись завдяки співжиттю з Богом та бути керованим Святим Духом до повноти буття. Однак це життя в Христі, тобто Божу благодать, ми виношуємо у слабкій людській природі, яка є ранимою і неустанно спокушуваною дияволом. Як каже ап. Павло, «маємо цей скарб у глиняних посудинах, щоб було видно, що велич сили є від Бога, а не від нас» (2 Кор. 4, 7).

Господь повністю опікується новим життям Божої дитини і захищає його. Більше того, Він уже гарантує остаточну перемогу над злом та гріхом і записує її ім'я на небі: «Не радійте тому, що духи вам коряться, але радійте тому, що імена ваші написані на небі» (Лк 10, 20).

М. Кавасила у своїй праці «Життя у Христі» пояснює, що коли Ісус посіяв зерно (Мт 13, 1-23), приніс вогонь (Лк 12, 49) та меч, то не покинув людей опікуватися ростом та народженням зерна, розпалюванням вогню та застосуванням меча¹⁶, а сам залишився задля сповнення запланованого. Тому, окрім Святих Тайн, які зроджують, утримують та живлять нове «життя у Христі», Господь встановлює Таїнства, які відновлюють та оздоровляють життя християнина. Цими Тайнами є Покаяння та Оливопомазання.

У догматичній конституції II Ватиканського Собору йдеться: «Ті, що приступають до таїнства Покаяння, приймають від Божого милосердя прощення образи, яку вони Йому вчинили, а заодно примиряються з Церквою, яку поранили своїми гріхами і яка своєю любов'ю, прикладом, молитвами працює над їхнім наверненням» (II Ватиканський Собор, Догм, конст. «Lumen gentium», 11).

Людина, таким чином, потребує примирення не лише з Богом, але й Церквою, бо Церква теж має що простити грішнику, бо була зранена не лише злочином, а й відсутністю очікуваного служіння. Катехизм Католицької Церкви називає цю Тайну «наверненням», тому що вона sacramentalним способом здійснює заклик Христа покаятися (пор. Мр. 1, 15), повернутися до Отця (пор. Лк. 15, 18), від якого людина віддалилася через гріх. Покаяння є не лише заслугою людини, а передусім плодом сокрушеного Богом серця, тобто через цю Святу Тайну сам Господь неустанно приводить нас до навернення. Як каже ап. Павло, «бо то Бог викликає у вас і хотіння, і діяння, за доброю своєю волею» (Фил. 2, 13). І хоча Петро тричі відрікся від свого Учителя, саме погляд безмірного Божого милосердя викликає в Петра сльози жалю (Лк 22, 61). Саме тому кожному з нас так важливо молитися за навернення грішників.

Заклик Ісуса до навернення і покаяння не має на меті втілити зовнішні прояви покаяння, творячи засмучений та пригноблений вираз обличчя, крайність у пості та умертвлення. Бог очікує від нас передусім навернення серця, внутрішнього покаяння. Без нього зовнішні прояви залишаються даремними й брехливими. І навпаки, внутрішнє навернення спонукає до підтвердження цього стану видимими знаками, жестами і ділами покаяння (Пор. Йоїл 2, 12-13; Іс. 1, 16-17; Мт. 6, 1-6. 16-18.).

Лише Господу під силу пробудити наше серце до навернення, але без співпраці грішника воно неможливе. Внутрішнє покаяння є докорінною переоцінкою життя, поверненням, наверненням до Бога усім серцем, припиненням гріха, зреченням зла, відразою до злих вчинків, здійснених раніше. Водночас воно втілює бажання і постанову змінити власне життя в надії на Боже милосердя і довіру до помочі Його благодаті. Це навернення серця супроводжує біль і спасенний смуток, який Отці назвали скорботою духа, жалем серця (пор. Тридентський Собор: DS 1676-1678; 1705; Римський Катехизм, 2, 5, 4).

Серце людини, яка согрішила, є обтяженим й закам'янілим. Тому потрібно, щоб Бог дав людині нове серце (пор. Єз. 36, 26-27.). Навернення є насамперед ділом Божої благодаті, яке скеровує наші серця до Нього: «Наверни нас, Господи, до Себе, і ми повернемося» (Плач Єр. 5, 21). Бог дає нам силу, щоб починати все заново. Об'являючи велич Божої любові, наше серце здригається від жаху та гріховного тягаря і починає боятися образити Бога гріхом і бути відлученим від Нього. Людське серце наvertsється тим, що починає тверезо бачити раніше приховану від нас дияволом правду – Христа, який через наші гріхи та заради нашого спасіння добровільно терпів страшні знущання й пожертував власним життям (пор. Ів. 19, 37; Зах. 12, 10). Саме тому, що Невинний Агнець у Йорданських Водах бере на себе гріхи людства, людям відкриваються очі і вони бачать те, чого не могли бачити, будучи засліпленими численними гріхами.

Чому було так важливо, щоби Невинний Ісус Христос взяв на себе усі зранення людства? Це потрібно для того, щоби Він випередив усіх тих, кому була нанесена образа. Гріх засліплює людину і не дає їй бачити Бога таким, яким Він є. Перед очима людини зникає правда про те, що Бог є сповненим милосердя Батьком, Який заради людини віддає навіть свого Єдинородного Сина. Ніхто не здатен простити, окрім одного Бога. Тільки Він є Той, Хто знає кожного з нас такими, як ми є насправді.

І навіть тоді, коли, будучи обманутими дияволом, ми стаємо страшними агресорами, немилосердними монстрами, не подібними на себе, Він продовжує бачити в нас Божий образ – Ісуса Христа, не перестає бачити наше істинне серце, яким би воно не було заскоружлим і закам'янілим. Саме тому Бог Отець пожертував свого Єдинородного Сина, який Єдиний може впізнати кожного з нас не як злочинця і переступника, а як Своє «Я» – власний образ, Який є незнищимо добрим, бо то Божа доброта, подарована нам Христом.

Христос випереджає кожне створіння, щоби взяти всі провини на себе, щоб саме Він міг бути перед законом обвинувачем грішника. Його звинувачення стає для нас не карою, а спасінням, тому що Він любить нас, Він радше життя віддасть, аніж дозволить, щоб ми загинули. Ми можемо правдиво бачити Бога і щиро покаятися, якщо увіруємо в Його любов і милосердя та дозволимо Йому взяти на себе наші гріхи.

Щоб розпочати нове життя, нам слід дозволити Богові боротися за нас за Його правилами. Тому Мойсей каже Божому народу: «Господь бо воюватиме за вас, ви ж будьте спокійні» (Вих 14, 14). У цьому контексті хотілося б закликати усіх вас особливим способом молитися до Богородиці (яка, як ніхто інший, достеменно знала Свого Сина Ісуса, будучи Його Матір'ю) про дар споглядати Господа як нашого Спасителя, щоб сприймати себе не лише через особисту спотворену совість, а безпосередньо через того, Хто представляє нашу совість, наше «Я» – Ісуса Христа.

Свята Тайна Оливопомазання

Наболілою проблемою та загрозою для сьогоdnішнього християнського світу є вплив сучасного споживацького атеїзму. Безбожницька «культура» є набагато небезпечніша за ту, котрої Церква зазнала з боку комуністичної надвлади. Вона вже не атакує християн ззовні і не забороняє вірити в Бога, але робить усе можливе, щоб людина не мала часу для Бога. Сучасне атеїстичне суспільство вживає брутальних методів, втручається у підсвідомість людини, щоб мати владу над її бажаннями та використовувати людину як предмет, даючи їй нове тваринне ім'я – споживач.

Відтепер людина є самодостатньою. Не Бог, а вона стала центром усього існуючого. Не Бог, а суспільство сьогодні забезпечує наші потреби і цим самим

підступно викрадає нашу увагу і час. Живучи так, людина втрачає власну природну пам'ять про те, що вона є Божою дитиною, що в її природу Бог вклав усю повноту свого Буття, аби вона могла жити його Божественним життям і не мала ні в чому потреби та нічого не боялася. Але, на жаль, у пам'яті вихованця сьогоднішнього суспільства Бог та Його опіка залишаються лише доброю казкою, що викликає приємні емоції та ностальгію. Людина, що звикла жити зі світу і для світу, не може сприймати Бога як існуючу реальність, не приходять до Нього у своїх хворобах, розраховуючи на Його допомогу.

Однак Господь є милосердним і довготерпеливим, лікарем для душ і тіл наших, носячи на собі наші недуги та хвороби. Сьогодні Він закликає нас, як Авраама, вийти зі старого світського способу життя – «вавилонських будівничих» – і почати жити за Євангелією. Лише живучи по-новому, за його заповідями, покладаючи надію на Христа, ми знову зможемо відчутися в безпеці, бо нашою силою і опікою є Господь. Він сьогодні надалі зціляє усіх тих, котрі бажають жити природним для людини життям у Христі, за Євангелією.

Свята Тайна Оливопомазання (Соборування) призначена для визволення людини з неволі хвороби, що паралізує її творчі та життєдайні здібності, призводить до фізичної й духовної деградації, і має повернути її до повноцінного життя в Христі – Церкві.

Як саме функціонує імунітет Церкви, щоб оздоровити та повернути до спільноти обожеественних її повноправного члена?

Святу Тайну Оливопомазання у Східній Церкві, на відміну від латинського обряду, уділяють сім священиків, що є символом присутності самого Христа – Церкви.

Нерідко християни розуміють Оливопомазання як Тайну, котру уділяє священик помираючій людині. Саме так цю Тайну трактували до II Ватиканського Собору. На сьогодні Оливопомазання, як правило, уділяється хворому, неміч якого належить до категорії «певної важкості». Ця Свята Тайна призначається для того, щоб допомогти у подоланні кризи хвороби і таким чином дати недужому можливість продовжувати вести християнський спосіб життя, поки триває хвороба.

Виникає запитання: що саме розуміємо під поняттям хвороби? В історії релігії хвороба ніколи не вважалася проблемою лише у сфері медицини, а завжди сприймалася як символ небезпеки у ширшому спектрі людського ества. Хвороба, охоплюючи людину в цілому, вражає її духовне ество й фізичну сутність.

Говорячи про Оливопомазання, більшість богословів сьогодні спирається саме на біблійну концепцію. Життя людини не можна визначити однобічно – як лише добре функціонування організму. Життя є передусім співпричастям з Богом, досвідом любові з іншими та активною спроможністю любити.

Класичним місцем, де людина відчуває брак природних відносин, затвердіння серця, безсилля та загрозу життю, є важка хвороба. Не йдеться про будь-яку хворобу – лише ту, котра паралізує творчі здібності людини, через які вона себе реалізує у спільноті як повноцінна особа. Мова про хворобу, що віддаляє людину від друзів, паралізує здібності людини, не дає змоги активно брати участь у житті спільноти.

Отож, життя, яке опиняється під загрозою, спасається через поновлення обірваних зв'язків, завдяки яким людина стає знову життєздатною та може діяльно любити. Власне це втілюється у символах оливопомазання. Першим із них є присутність інших біля хворого. Вони приходять, щоб «асистувати тому, який зціляє», допомагати у боротьбі за життя. Іншими символами є жести: покладання рук (символ близькості та любові), помазання освяченою

оливою (символ опіки, щоб укріпити життя хворого члена Церкви) та молитва, яка доручає його Богові – звернення, в якому просимо про допомогу, милосердя, асистенцію, силу Святого Духа, визволення, спасіння, утішення. Близькість Бога має допомогти хворому, скріпити його зсередини та визволити від тягаря гріха, що атакує життя, адже руйнує співпричастя з Богом. Коли йдеться про спасіння та піднесення з ложа хвороби, мається на увазі оздоровлення в ширшому сенсі: мова про той стан життя, котрий триває навіть після фізичної смерті.

Отже, по-іншому можемо сказати, що Св. Тайна Оливопомазання уділяється в певній ситуації, коли людина відчуває у власному тілі радикальну загрозу для життя. Молитва та помазання спільноти Церкви стають реалізуючим символом Божої близькості, яка спасає та підтримує хворого. У такий спосіб Церква здійснює свою благовістуючу місію, в якій Христос особливим чином опікується хворими та благовістує Боже спасіння.

Перед обрядом Соборування слід покаятися в гріхах у Св. Тайні Покаяння. Св. Тайну Оливопомазання відправляють сім священників. Вони стають посередині Церкви навколо тетраподу. На ньому приготовлена посудина з пшеницею, всередині якої стоїть склянка-лампада для освячення оливи. У пшеницю вмішують сім помазок і сім свічок. В окремих посудинах на тетраподі ставлять чисту оливкову олію і червоне вино. Також ставлять Євангеліє і розп'яття.

Під час здійснення соборування читають сім уривків із апостольських послань та сім уривків з Євангелії. Ці читання слід уважно слухати та ретельно замислюватися над кожним словом, просячи в Господа просвітлення розуму і серця цими Божественними посланнями. Крім цього, читають покаянні псалми, канон і молитви, щоби допомогти оливопомазаному хворому відчути через сокрушене серце реальну присутність Спасителя і Лікаря душ і тіл наших.

Під час обряду всі, що будуть помазані, тримають запалену свічку. До них по черзі підходять сім священників і помазують чоло, ніздрі, щоки, уста, груди і руки. Під час помазання хворі безперервно повторюють: «Господи, помилуй!». У кінці обряду на голову хворого кладуть розгорнуту Євангелію і читають молитву.

Тому не забуваймо, що не Тайнство Оливопомазання дається як інструмент для служіння, а передусім ми покликані служити Тайнству Христа, який саме через наше служіння бажає дотримати обіцянки бути назавжди присутнім головним Служителем Тайнства Спасіння: «...ось Я з вами в усі дні до закінчення віку. Амінь» (Мт 28,20).

¹ N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 357.

² Y. Spiteris, *Salvezza e peccato nella tradizione orientale*, 225.

³ *Contro le eresie*, Bellini, 348.

⁴ Там само, 400.

⁵ *Ibid*, 103.

⁶ Cfr. M. Arranz, *Battesimo d'Oriente e di Occidente*, 18-21.

⁷ CIRILLO DI GERUSALEMME, *Catechesi mystagogica* II 2, PG 33, 1077a: «скинути стару одежу: є образом роздягнення старої людини її ділами». Ps.-DIONIGI, *Ecclesiasticahierarchia* II 3, 5, PG 3; 401a: «роздягнутись з попереднього життя». GREGORIO PALAMAS, *Nomilia* XI, PG 151, 128h: «скинь це взуття з твоїх ніг: тобто не живи вже більше згідно з плоттю та гріхам».

⁸ Cfr. M. ARRANZ, *Battesimo d'Oriente e di Occidente*, 18-21.

⁹ Згідно з Г. Паламою, Адам перед гріхом ще не був голим; GREGORIO PALAMAS, *Nomilia* XVI, PG 151, 220: «Ще перед гріхом Адаму належало Божественне сіяння та був одягнений у світло як у справжню ризу: він не був голим, але пишно облечений красою... але через гріх людина здеформувалась». Також пор. ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ вбачає в одежі зі шкіри мізерну заміну одяжі-світла та слави, в яку людина зодягнулась грішачи... (*De malo*, 31, 349).

¹⁰ Пор. N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 114.

¹¹ Пор. Ge 28, 18.

¹² Пор. N. Cabasilas, *La vita in Cristo*, 114.

¹³ Пор. Y. Spiteris, Cabasilas: teologo e mistico bizantino, 45.

¹⁴ Ів 14, 26; 16, 7-15.

¹⁵ Пор. Cirillo di Gerusalemme nella Terza Catechesi (della Crismazione), 1: SC, 126, p. 121-122. Згідно із Святоотцівською традицією необхідно підкреслити різницю між образом та подобою. Образ стосується буття, натомість подоба – діяння. Образ належить до природи людини – як участь у Божій природі через створіння, або, точніше, через знову створення. Подоба належить до життєвої логіки образу, яка штовхає природу, що ми прийняли як дар для нашої еволюції та удосконалення відповідно до Божого проекту, для здійснення наших чеснот та дозрівання сім'я, яке Господь у нас засіяв. Активний зміст слова «подоба» відображає безперервну потребу росту, певне особове зусилля прогресувати, яке підтримується та супроводжується Божою благодаттю.

¹⁶ N. Cabasilas, La vita in Cristo, 63.

Список використаних джерел

1. Документи II Ватиканського Собору, Конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996.
2. Катехизм Католицької Церкви: Компендіум. – Львів: Свічадо, 2008.
3. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. – Львів: Свічадо, 2011.
4. Енцикліка Бенедикта XVI «Спасенні надією» – «Spe salvi». – Львів: Місіонер, 2008.
5. Енцикліка Івана Павла II «Євангелія життя» – «Evangelium vitae». – Рим: Ватикан, 1995.
6. Posynodní apoštolská adhortace Jana Pavla II «Pastores dabo vobis». Zvon. České Katolické nakladatelství. – Praha 1993.
7. Posynodní apoštolská adhortace Jana Pavla II «Reconciliatio et Paenitentia». Zvon. České Katolické nakladatelství. – Praha 1996.
8. Керн К. Евхаристия, ед. Храм свв. Космы и Дамиана на Моросейке – М., 1999.
9. Шмеман А. Водой и Духом. О таинстве крещения, ед. Гнозис-Паломник. – М., 1993.
10. Шмеман А. Евхаристия Таинство Царства, ед. Гнозис – Паломник. – М., 1992.
11. Arranz M., Battesimo d'Oriente e d'Occidente (Dispense), Roma 2000.
12. Cabasilas N., Commento della divina liturgia, ed. Messaggero, Padova 1984.
13. Cabasilas N., La Vita in Cristo di Nicolas Cabasilas, a cura di Umberto Neri, U.T.E.T., Torino 1971.
14. Giraud C., Eucaristia per la chiesa, ed. Morcelliana, Brescia 1989.
15. Millas J. M., Penitenza, Matrimonio, Ordine, Unzione degli infermi (Dispense), ed. PUG, Roma 1996.
16. Spiteris Y., Salvezza e peccato nella tradizione orientale, ed. dehoniane, Bologna 1999.
17. Spiteris Y., Cabasilas: teologo e mistico bizantino, ed. Lipa, Roma 1996.